

**Bill (Barat) bread:
A unique document in the financial documents
of the Qajar period**

Amin Mohammadi*

Abstract

The Bill was the main instrument of government payments in pre-modern (pre-constitutional) Iran. There were different types of this court document and Mostofian, as its producer, issued each of you for a specific payment. The Qajar period is very important in terms of the variety of Bill, because more than 50 different types of barats have been identified in the historical sources of this period. In the two existing files of the National Archives of Iran, there are 22 Bills with the title of bread, which are unique in their kind, because so far in the historical sources, there is no mention of the existence of this type of court Bill. In this article, in addition to documenting and analyzing the content of this unique bill, we will try to answer the question of to whom government bread belonged in the Qajar period and what mechanism the government used to allocate bread. Based on the findings of this study, the document structure of bread bills is quite similar to other court bills, and knowing this structure allows the researcher to easily identify bread bills from other financial documents. Analysis of the content of the checks also showed that government bread belonged to a number Boutat-e Saltanati, including "Amalejat-e Andaroni" and " Amalejat-e Karkhaneh", and the Qajar government used bills

* PhD. of history, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran,
amin.mohammadi64@ut.ac.ir

Date received: 10/10/2021, Date of acceptance: 19/01/2022

Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

۲۲۰ پژوهش‌نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، سال ۱۰، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

entitled "Taslim", "jierh" and "Nan" between 1254. And 1268 lunar has continuously given bread to these employees.

Keywords: Financial Documents ,Court Bill Bill ,Bread Boutat-e ,Saltanati, Qajar period.

برات نان؛

سندی منحصر به فرد در اسناد مالی دوره قاجار

امین محمدی*

چکیده

برات دیوانی، ابزار اصلی پرداخت‌های دولتی در دوران پیشامدرن (پیش از مشروطیت) ایران بود. این سند دیوانی انواع مختلفی داشت و مستوفیان به‌عنوان تنظیم‌کننده آن، هر برات را به‌منظور پرداختی مشخص صادر می‌کردند. عصر قاجار از نظر تنوع برات‌های دیوانی بسیار حائز اهمیت است، چرا که دست‌کم ۵۰ نوع برات مختلف در منابع این دوره شناسایی شده است. در دو پرونده موجود در آرشیو ملی ایران، ۲۲ برات با عنوان نان وجود دارد که در نوع خود منحصر به فرد هستند، چرا که تاکنون در منابع تاریخی هیچ اشاره‌ای به وجود این نوع برات دیوانی نشده است. در این مقاله تلاش خواهیم کرد در خلال سندشناسی و تحلیل محتوای این برات منحصر به فرد، به این پرسش پاسخ دهیم که در دوره قاجار نان دولتی به چه کسانی تعلق می‌گرفت و حکومت برای تخصیص نان از چه سازوکاری استفاده می‌کرده است. روش پژوهش در این مقاله مبتنی بر توصیف و تحلیل داده‌های اسنادی به ویژه اسناد بیوتات سلطنتی، وزرات پست و تلگراف و اسناد موسوم به دفاتر توجیهات عصر قاجار است.

بر اساس یافته‌های این پژوهش، ساختار سندشناسی برات نان کاملاً شبیه به سایر برات‌های دیوانی است و شناخت این ساختار به پژوهشگر این امکان را می‌دهد که برات نان را به‌سهولت از بین سایر اسناد مالی شناسایی کند. همچنین، تحلیل محتوای برات‌ها نشان می‌دهد که نان دولتی به شماری از کارکنان بیوتات سلطنتی از جمله عملجات

* دکترای تاریخ، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران، amin.mohammadi64@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۶/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۲۹

Copyright © 2018, This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose.

اندرونی و عملیات کارخانه تعلق می‌گرفته و حکومت قاجار با استفاده از برات‌هایی با عنوان تسلیم، چیره و نان، بین سال‌های ۱۲۵۴ و ۱۲۶۸ قمری، به این کارکنان به صورت مستمر نان داده است.

کلیدواژه‌ها: اسناد مالی، برات دیوانی، برات نان، بیوتات سلطنتی، عصر قاجار

۱. مقدمه

در دوران پیشامدرن ایران حکومت می‌توانست بخشی از درآمدهای خود را از طریق حواله برات دیوانی وصول کند؛ به این معنی که دیوان استیفا (مالیه) نوشته‌ای به نام برات صادر می‌کرد که طی آن، منبع درآمد مشخص شده مکلف بود مبلغ نقدی یا جنسی درج‌شده در برات را به دارنده آن بپردازد. شواهد نشان می‌دهد که دست‌کم از قرن چهارم تا قرن سیزدهم قمری بخش زیادی از پرداخت‌های حکومت‌ها از جمله پرداخت حقوق و پرداخت هزینه‌های جاری از طریق برات دیوانی انجام گرفته است. منابع پرداخت براتی غالباً درآمدهای مالیاتی بود و قلمرو استفاده از این ابزار اعتباری تمامی نقاطی بود که حکومت می‌توانست مالیات وصول کند. برات دیوانی انواع مختلفی داشت که نام هر برات را موضوع آن مشخص می‌کرد. برای مثال، براتی که برای پرداخت حقوق صادر می‌شد عنوان «موجب» داشت، یا برای پرداخت هزینه‌های تعمیرات ابنیه براتی با عنوان «صرف» صادر می‌شد. عصر قاجار از نظر تنوع صدور برات دیوانی بسیار حائز اهمیت است. در منابع دوره قاجار از بیش از ۵۰ برات نام برده شده است که در نوع خود جالب توجه است؛ چراکه نشان می‌دهد نظام مالی قاجار برای هر پرداختی یک نوع مشخص برات صادر کرده است. برای شناسایی انواع برات‌ها سه منبع مهم وجود دارد. نخست، آثاری که مستوفیان به منظور آموزش حساب و سیاق تألیف کرده‌اند. در این آثار، فصلی به معرفی برات، شیوه نگارش و انواع آن اختصاص دارد. از مهمترین برات‌هایی که در منابع آموزشی عصر قاجار به آنها اشاره کرده است می‌توان موارد زیر را نام برد:

موجب، مستمری، مقرری، چیره، ابتیاع، انعام، تسلیم، وظیفه، اسقاط، اخراجات، خانواری، قیمت، صرف، مبیع، نعیل، سیورسات، تکلف، استصوابی، تدارک و کرایه.^۱

دفاتر توجیحات دومین منبعی است که بر اساس آن می‌توان انواع مختلف برات مورد استفاده در دوره قاجار را شناسایی کرد. این دفاتر به منظور ثبت و ضبط فرامین و

احکام و برات‌های دیوانی که طی یک سال در چرخه مالی حکومت صادر می‌شد تدوین شده‌اند و هدف از تهیه آنها این بود که در صورت نیاز به عنوان سابقه به آنها مراجعه شود. ویژگی مهم این دفاتر این است که متن کامل برات‌ها در آنها ضبط شده است و براساس آنها می‌توان ساختار و موضوع انواع مختلف برات را استخراج کرد. منبع سوم، خود برات‌ها هستند که معمولاً در بین اسناد مالی می‌توان شماری از آنها را به دست آورد. در دو پرونده موجود در آرشیو ملی ایران مربوط به دوره قاجار، ۲۲ برات با عنوان نان وجود دارد که در نوع خود منحصربه‌فرد هستند؛ چرا که تاکنون در هیچ منبع دیگری به این نوع از برات اشاره‌ای نشده است. این برات دیوانی نشان می‌دهد که دولت به برخی اشخاص به صورت مستمر نان داده است. اینکه این سند چه ساختاری دارد و از محتوای آن چه اطلاعاتی می‌توان به دست آورد مسئله اصلی این پژوهش است.

شایان ذکر است که غالب پژوهش‌هایی که به موضوع نان در دوره قاجار پرداخته‌اند، جنبه‌هایی مانند گرانی نان، کمبود نان و قحطی را مورد توجه قرار داده‌اند که از مهم‌ترین آنها می‌توان به مقالات «تأثیر بلوای نان بر روابط حکومت و مردم در عصر ناصری^۱»، «ریخت‌شناسی شورش‌های نان در عصر مظفری^۲» و «بررسی و تبیین عوامل موثر در شیوع قحطی و بحران نان در عصر مظفری^۳» اشاره کرد. مهم‌ترین اثری هم که در قالب کتاب اختصاصاً به موضوع نان پرداخته است، کتاب «تاریخ نان در ایران» اثر ویلم فلور است. در این کتاب نان از نظر پخت، ترکیبات، انواع و تأثیر آن بر سیاست و جامعه مورد بررسی قرار گرفته است.^۴ در پژوهش پیش‌رو، افزون بر تجزیه و تحلیل سند برات نان، موضوع توزیع نان دولتی و اختصاص آن به قشر خاصی از کارکنان حکومت قاجار مورد بررسی قرار می‌گیرد. روش پژوهش در این مقاله مبتنی بر توصیف و تحلیل داده‌های اسنادی و منابع کتابخانه‌ای است. اسناد آلبوم‌های بیوتات سلطنتی، اسناد وزرات پست و تلگراف، اسناد وزارت مالیه و اسناد موسوم به دفاتر توجیهات عصر قاجاریه محوری‌ترین اسناد مورداستفاده در این پژوهش هستند.

۲. نان دولتی در عصر قاجار

از آنجایی که حکومت قاجار بخشی از مالیات‌ها را به صورت گندم و جو وصول می‌کرد، درصدی از این اجناس را به طرق مختلف به کارکنان و حامیان خود پرداخت می‌کرد. مانند

قوای نظامی که به صورت ماهیانه گندم و جو در قالب جیره روزانه دریافت می‌کردند. از سوی دیگر حکومت برای جلوگیری از افزایش ناگهانی نرخ گندم و جو یا کمبود آن که در نهایت به گرانی و مضیقه نان منجر می‌شد، سالانه بودجه‌ای صرف خرید گندم و جو می‌کرد تا در صورت لزوم برای تنظیم بازار از آن استفاده کند (نظام‌السلطنه مافی، ۱۳۶۲، ج ۱، ۵۳). حکومت همچنین گندم‌های خود را به نانوایان می‌داد و آنها را ملزم به فروش نان با قیمت ارزان می‌کرد (دیوان‌بیگی، ۱۳۸۲، ص ۷۳). شواهد حاکی از آن است که در دوره قاجار اداره‌ای دولتی به صورت اختصاصی به پخت نان مباردت و نان را به برخی اشخاص به صورت روزانه و ماهانه پرداخت کرده است. برات‌های دیوانی به‌جای‌مانده از آن دوره به روشنی این موضوع را اثبات می‌کنند. حال سوال اینجاست که نان دولتی به چه کسانی اختصاص می‌یافت و حکومت برای تخصیص این نان چگونه عمل می‌کرد. برای پاسخ به این سوال هزاران برات‌دیوانی دوره قاجار مورد بررسی قرار داده و به این نتیجه رسیدیم که حکومت دست‌کم از سه نوع برات برای اختصاص نان دولتی به اشخاص استفاده کرده است:

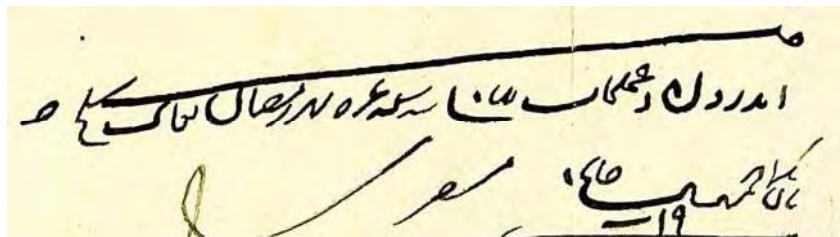
۱.۲ برات جیره

در منابع استیفای دوره قاجار جیره به این صورت تعریف شده است: «آنچه از مأكولات به نوکر دهند [از قوت غالب از گندم و جو و خرما و مویز] موافق قرار معین» (فروغستان، ۱۳۷۸، ص ۲۴۷). بر اساس دفاتر مالی دوره قاجار، از جمله کسانی که در این دوره از حکومت جیره دریافت می‌کردند خوانین، اطباء و جراحان، عمله دربار، ارباب قلم، اتباع وزارت خارجه، ارباب حرف و صنایع، کارکنان بیوتات سلطنتی و اهل نظام بودند (ساکما، ۲۳۲/۲۴۱۰؛ ساکما، ۲۳۲/۱۵۵۱). برات‌های به‌جای‌مانده از این دوره نیز نشان می‌دهند که جیره‌خواران غالباً بابت جیره خود به صورت روزانه و ماهانه گندم دریافت کرده‌اند (ساکما، ۲۳۲/۲۴۲۷).

در بین اسناد مالی دوره قاجار هشت نمونه برات جیره وجود دارد که نشان می‌دهد حکومت قاجار در سال ۱۲۶۷ قمری از این برات برای تخصیص ماهانه نان به کارکنان بیوتات سلطنتی استفاده کرده است (ساکما، ۲۱۰/۹۲۰۵؛ ساکما، ۲۱۰/۹۱۸۸). کم‌ترین میزان

برات نان؛ سندی منحصر به فرد در اسناد مالی دوره قاجار (امین محمدی) ۲۲۵

نان پرداخت شده ۹ من ۳۰ سیر و بیشترین آنها پنج خروار و ۷۸ من و ۱۹ سیر بوده است (ساکما، ۲۱۰/۹۱۸۸؛ ساکما، ۲۱۰/۹۱۸۸).

برات جیره با موضوع نان (ساکما، ۲۱۰/۹۲۰۵)

۲.۲ برات تسلیم

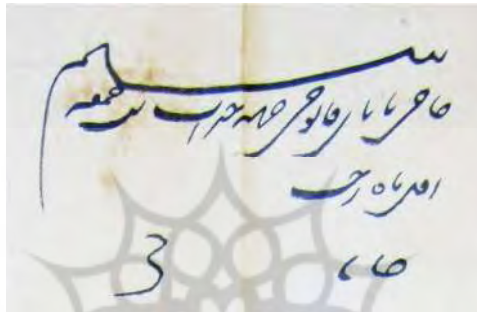
از آنجایی که در کتاب فروغستان هیچ اشاره‌ای به برات تسلیم نشده است، تعریف مشخصی از این برات در دست نیست. بحرالخواهر این تعریف را برای واژه «تسلیم» ارائه کرده است: «آنکه صاحب تحویل به فرمان صاحب مال مبلغی به شخصی دهد و مصرف آن را نداند» (شهشهبانی، ص ۴۲). تعریف بحرالخواهر با نمونه‌های موجود از برات تسلیم هم‌خوانی چندانی ندارد. شواهد نشان می‌دهد که این برات برای اختصاص وجوه نقدی و جنسی به کارکنان حکومت قاجار صادر شده است. براساس برات‌های تسلیم موجود در دفاتر توجیهات، غالب استفاده‌هایی که از این برات شده، برای اختصاص لباس و چادر به قوای نظامی بوده است (ساکما، ۲۳۲/۲۲۲۷).

در اسناد مالی دوره قاجار هشت نمونه برات تسلیم در دست است که نشان می‌دهد حکومت قاجار بین سال‌های ۱۲۵۴ تا ۱۲۶۸ قمری از این برات اختصاصاً برای پرداخت نان به اشخاص استفاده کرده است. دریافت‌کنندگان نان در برات‌های تسلیم افراد زیر هستند:

درویش سیاه؛ فرستاده عالیجناب آقاسیدعباس؛ زوجه مرحوم ملاعلی اکبر شبیه‌گردان؛ کربلایی مصیب کزازی؛ حاجی بابای قاپوچی؛ ورثه مرحوم آقاسید رضی؛ آغاسلیمان خواجه؛ آقامحمدحسن شیرازی. این افراد هر کدام بین ۵ تا ۵۰ من نان

دریافت کرده‌اند (ساکما، ۲۱۰/۹۱۹۸). از بین این برات‌ها در یک نمونه علت اختصاص نان «خیرات شب جمعه اول ماه رجب» ذکر شده است (ساکما، ۲۱۰/۹۱۹۸).

متأسفانه بر اساس نام‌هایی که ذکر شد نمی‌توان به قطع مشخص کرد که نان به چه کسانی تعلق گرفته است. «درویش سیاه»، «آغا سلیمان خواجه» و «حاجی بابای قاپوچی» احتمالاً از کارکنان دربار سلطنتی هستند. در دو مورد هم ورثه اشخاص نان دریافت کرده‌اند که احتمالاً جنبه حمایتی از بازماندگان حقوق‌بگیران متوفی داشته است.

برات تسلیم با موضوع نان (ساکما، ۲۱۰/۹۱۹۸).

۳.۲ برات نان

در دو پرونده مربوط به دوره قاجار ۲۲ برات با عنوان نان وجود دارد که نشان می‌دهد در بازه زمانی سال ۱۲۶۷ و ۱۲۶۸ حکومت قاجار با استفاده از آن به برخی اشخاص نان داده است. از آنجایی که در منابع این دوره هیچ اشاره‌ای به این نوع برات نشده است، می‌توان این برات‌ها را در نوع خود منحصر به فرد به شمار آورد. برای شناخت ماهیت این اسناد، با استفاده از دانش سندشناسی، ابتدا ساختار ظاهری و محتوایی برات‌های نان را بررسی و در ادامه به تحلیل محتوای آنها می‌پردازیم.

۳. سندشناسی برات نان

برات‌های دیوانی ساختاری ثابت و شبیه به هم دارند که شناخت آن به پژوهشگر کمک می‌کند به راحتی این سند را از بین سایر اسناد مالی تشخیص دهد. صدرحساب،

برات نان؛ سندی منحصربه‌فرد در اسناد مالی دوره قاجار (امین محمدی) ۲۲۷

تحت‌السیاق، مبلغ برات، سال ترکی، تکرار مبلغ برات، عامل پرداخت و تاریخ تحریر اجزای اصلی این سند دیوانی را تشکیل می‌دهند (محمدی و ثمره‌حسینی، ۱۳۹۴، صص ۲۲۰-۲۲۴). برات نان نیز از نظر ساختار سندشناسی مانند سایر برات‌های دوره قاجار است. با این حال برای شناخت این برات و تسهیل تحلیل محتوای آن ابتدا ساختار سندشناسی و اجزای مختلف این سند را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

ساختار برات‌های دیوانی دوره قاجار

صدر حساب: این قسمت عنوان برات است و تا حدود زیادی موضوع آن را نیز مشخص می‌کند. در صدر حساب برات‌های نان، حرف «ن» متصل به «الف» به صورت مدی کشیده شده و حرف «ن» دوم در تمامی نمونه‌ها با فاصله از حرف «الف» قرار گرفته است. به‌طور کلی، صدر حساب به شکلی نوشته می‌شد که متن برات را زیر آن بنویسند.

شیوه نگارش صدر حساب در برات نان

تحت السیاق: متن زیر صدر حساب تحت السیاق نام دارد. در واقع تحت السیاق شرح موضوع برات است. در برات‌های نان، دریافت‌کننده و محدوده زمانی در تحت السیاق ذکر شده است. از آنجایی که برات‌های نان از نظر محدوده زمانی به دو دسته روزانه و ماهانه تقسیم می‌شوند، عبارت تحت السیاق نیز در غالب برات‌ها با واژه «یومیه» و «ماهانه» آغاز شده است. بخش دوم تحت السیاق معرفی دریافت‌کنندگان نان است. در این برات‌ها، نان به کارکنان بیواتات سلطنتی از جمله اعضای اندرون، کارکنان کارخانه مبارکه، فراشان و عمه طویله اختصاص یافته که شرح آن در بخش تحلیل محتوای برات‌ها ارائه شد. در غالب برات‌ها، در بخش پایانی تحت السیاق ماه پرداخت نان نیز مشخص شده است: «به تاریخ شهر ربیع الثانی ۱۲۶۸» (ساکما، ۲۱۰/۹۲۰۵).

در سه مورد از برات‌ها، به جای واژه یومیه، میزان نان به صورت روزانه محاسبه شده است. به صورتی که در عبارت تاریخ، روز آغازین و پایانی دریافت نان ذکر شده است. در این نمونه‌ها عبارت تحت السیاق با واژه «جهت» شروع شده است: «نان جهت خسروبیگ، به تاریخ پنجشنبه ۲۴ شهر جمیدی الثانی الی سلخ شهر رجب المرجب» (ساکما، ۲۱۰/۹۱۸۸).

مبلغ برات: در این قسمت میزان نانی که باید به صاحب برات داده شود قید شده است. به طور کلی، این بخش در برات‌های دیوانی به دو صورت ساده و تفصیلی نوشته می‌شود. اگر دارنده برات مشخص باشد، مبلغ برات نیز یک رقم ساده خواهد بود. اما اگر دارنده برات گروه باشد، همراه با مبلغ، شرح مفصلی از دریافت‌کنندگان آن ارائه می‌شود. در برات‌های نان، دریافت‌کنندگان غالباً گروهی از اشخاص هستند. مانند فراشان، اعضای اندرون (ساکما، ۲۱۰/۹۲۰۵). در این موارد، شرح مفصلی از دریافت‌کنندگان ذیل مبلغ برات معرفی شده‌اند و میزان دریافت نان هر کدام از آنها مشخص شده است. تنها در یک نمونه است که دارنده برات یک شخص و مبلغ برات به تبع آن یک رقم ساده است (ساکما، ۲۱۰/۹۱۸۸). بیشترین میزان ۱۱ خروار و ۵۴ من و ۳۰ سیر و کمترین آن ۱۰ من و پنج سیر نان است.

سال ترکی: در این قسمت سال ترکی درج می‌شود. این بخش در تمامی برات‌های دیوانی در میانه برات نوشته می‌شود. در دوره قاجار سال‌های مالی را بر اساس سال ترکی تنظیم می‌کردند. در دفاتر و کتابچه‌های مالی نیز ابتدا سال ترکی و پس از آن سال قمری

برات نان؛ سندی منحصربه‌فرد در اسناد مالی دوره قاجار (امین محمدی) ۲۲۹

نوشته می‌شد (ساکما، ۲۳۲/۲۲۲۸). در نهایت نگارش سال ترکی اسناد مالی از سال ۱۳۴۳ قمری به دستور آرتور میلیسپو، رئیس وقت مالیه ایران منسوخ شد (ساکما، ۲۴۰/۰۹۶۷۵۶).

شیوه نگارش سال ترکی در برات نان: سنه ایت نیل

تکرار مبلغ و نصف آن: این قسمت پس از سال ترکی نوشته می‌شد. این بخش در غالب برات‌ها به این صورت نوشته می‌شد: «مبلغ کامل به صورت سیاقی + مبلغ کامل در عبارتی فارسی به خط شکسته + نصف مبلغ به صورت سیاقی». میزان سنجش نان در این برات‌ها اوزان به وزن تبریز است.

شیوه نگارش مبلغ و نصف آن در برات نان

عامل پرداخت: در این قسمت نام پرداخت‌کننده برات درج می‌شد. معرفی عامل پرداخت در برات‌های دیوانی غالباً زیر عناوینی چون «عالیجاه»، «عالیجناب»، «جناب» و «عالیشان» نوشته می‌شد. در برات‌های نان، نام عامل زیر عنوان «عالیشان» نوشته شده است. به طور کلی، عبارت معرفی عامل در برات‌های دیوانی به این صورت است: لقب (عالیشان) + فلان + برساند/ کارسازی نماید. نام عامل پرداخت برات‌های نان در این اسناد حاج عبدالباقی خباز است.

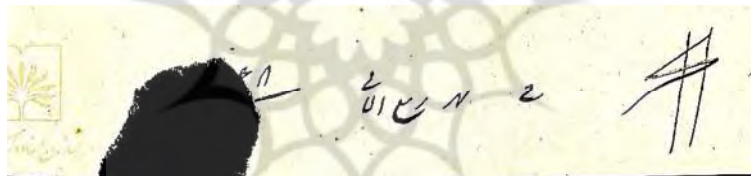
شهرستان همدان

شیوه نگارش عامل پرداخت برات

تاریخ صدور مهر صادرکننده برات: عبارت تاریخ صدر برات با واژه «تحریراً» آغاز و با سنه ۱۲۶۷ یا ۱۲۶۸ قمری به پایان می‌رسد. برای نگارش تاریخ صدور از الگوی زیر استفاده شده است:

تحریراً+ فی شهر فلان+ سنه فلان

مهر صادرکننده برات آخرین بخش از برات نان است که در قسمت پایانی ظهر سند درج شده است. از آنجایی که در تمامی اسناد مهر کشیده شده است، امکان شناسایی صادرکننده برات وجود ندارد.

عبارت تاریخ صدور و مهر صادرکننده در برات نان

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مجمع علوم انسانی

۴. تحلیل محتوای برات‌های نان

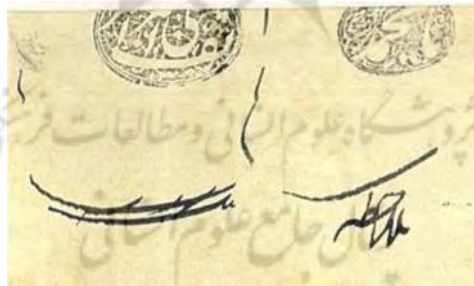
اما این برات‌های نان چه اطلاعات تاریخی در خود دارند. برای پاسخ به این سوال در این قسمت به تحلیل محتوای برات‌ها خواهیم پرداخت. برای تحلیل محتوای برات‌های نان می‌توان از ساختار آنها استفاده کرد. بر اساس ساختار برات‌های دیوانی می‌توان حدس زد که از هر برات اطلاعاتی از این دست قابل استخراج است: چه کسی برات را صادر کرده است؟ برات برای چه کسی صادر شده است؟ پرداخت‌کننده برات کیست؟ در نهایت،

برات نان؛ سندی منحصر به فرد در اسناد مالی دوره قاجار (امین محمدی) ۲۳۱

پاسخ به این سوالات به ما نشان خواهد داد که برات‌های نان چه اطلاعات جدیدی به پژوهش‌های تاریخی عصر قاجار اضافه خواهند کرد.

۱.۴ صادرکننده برات نان

از آنجایی که در تمامی برات‌ها، مهر به صورت دستی کشیده شده است، امکان مشخص کردن صادرکننده برات به صورت اخص وجود ندارد. اما با توجه به اطلاعات کلی که از روند صدور برات‌های دیوانی در دست است، ترسیم سازوکار صدور آن قابل دست‌یابی است. به طور کلی در سازوکار صدور برات دیوانی افراد زیادی دخیل بوده‌اند. شاه دستور صدور برات را صادر می‌کرد (ساکما، ۲۹۵/۷۷۶۶، ص ۶۳) و صدراعظم و مستوفی‌الممالک نیز در تایید و صدور آن نقش داشتند (ساکما، ۲۳۲/۱۳۰۷). مهمترین وظیفه مستوفی‌الممالک تعیین محل بی‌ضرر برای پرداخت برات بود؛ به این معنی که از محل درآمدهای دولتی اعتباری برای پرداخت برات مشخص کند، بدون اینکه زیانی به روند وصول سایر برات‌ها را مختل کند (مصدق، ۱۳۶۴، ص ۳۳). اهل قلم یا همان مستوفیان بخش اعظم روند صدور برات را برعهده داشتند. مستوفیان مشتمل بر سررشته‌داران، برات‌نویسان و عزب‌دفتران کار نگارش، نظارت و تأیید برات را انجام می‌دادند (ساکما، ۲۹۵/۸۰۷۴؛ ساکما، ۲۴۰/۱۰۷۶۱۳).

تأییدیه عزب‌دفتران

مهر تأیید صدراعظم و مستوفیان بر ظهر برات دیوانی

نکته مهم دیگر تاریخ صدور برات‌ها است. تمامی برات‌ها مربوط به ۱۲۶۷ و ۱۲۶۸ قمری هستند. این بازه زمانی مقارن حکومت ناصرالدین شاه و صدارت میرزاتقی خان امیرکبیر و میرزا آقاخان نوری است. مهمترین ویژگی این دوره، اصلاحاتی است که در نظام مالی قاجار صورت گرفت. کاهش مواجبات و حذف مستمری بسیاری از درباریان از جمله این اصلاحات بود. اینکه چطور در این بازه زمانی به برخی اشخاص نان دولتی اختصاص یافته سوالی است که پاسخ آن کاری دشوار به نظر می‌رسد.

۲.۴ گیرندگان برات نان

در تمامی برات‌ها «عملجات» گیرندگان اصلی نان هستند. حال باید دید منظور از عملجات در دوره قاجار چیست؟ عملجات عنوانی کلی برای بخش بسیاری از کارکنان حکومت قاجار است و از مقامات بلندپایه تا نوکران دون‌پایه را شامل می‌شد. بر اساس دفاتر توجیهات عصر قاجار، گروه‌های خرد زیر به عنوان زیرمجموعه عملجات قرار داشتند:

ارباب قلم که مشتمل بر عالی‌ترین مقامات مستوفی تا مستوفیان دون‌پایه مانند عزب دفتران بودند (ساکما، ۲۳۲۷/۲۳۲۲). **عملجات بیوتات** مشتمل بر کارکنان اداره‌های مختلف بیوتات سلطنتی از جمله شترخانه، قاطرخانه، صندوق‌خانه، حرم‌خانه، فراش‌خانه، خیام‌خانه، زین‌خانه، زنبورک‌خانه و نقاره‌خانه، خزانه عامره، قهوه‌خانه، سقاخانه و آبدارخانه، کارخانه، دارالنظاره و کالسکه‌خانه که کار تأمین نیازهای شاه و دربار شاه را برعهده داشتند

برات نان؛ سندی منحصر به فرد در اسناد مالی دوره قاجار (امین محمدی) ۲۳۳

(ساکما، ۲۹۵/۷۳۸۵). غلامان، اطباء و جراحان، کارکنان وزارت خانه‌ها، پیشخدمتان، آغایان خواجه، فراشان خلوت، خاصه تراشان، شاطران، قاپوچیان، قوشچیان، سرایداران، معماران و عملجات بنایی، نقارچیان، یساولان، کدخدایان، نسقچیان، جارچیان، چراغچیان قراولخانه شهر و باغبانان از دیگر کسانی بودند که ذیل عملجات به حکومت قاجار خدمت می‌کردند و بابت خدماتشان از حکومت حقوق دریافت می‌کردند (ساکما، ۲۳۲/۱۵۵۱).

۱.۲.۴ عملجات اندرونی

براساس برات‌های نان، عماجات اندرونی به صورت مشخص گروه اصلی کارکنانی هستند که نان دولتی به آنها اختصاص یافته است. اندرونی یا حرمسرا که به آن حرم‌خانه نیز گفته می‌شد از جمله بخش‌های مهم بیوتات سلطنتی بود که زنان شاه، شاهزادگان، خواجه‌ها و مستخدمین شخص شاه در آنجا اقامت داشتند. زنان شاه و سایر شاهزادگان هر کدام خدام و عمله خود را داشتند که ریاست آنها را آغاباشی بر عهده داشت (ساکما، ۲۹۵/۷۲۵۹). منظور از عملجات اندرونی همین خدام و نوکران زنان و شاهزادگان هستند. تعداد این خدام و عملجات نسبت به اعتبار شخص متغیر بود؛ برای مثال، عملجات انیس‌الدوله یکی از پرنفوذترین زنان شاه ۶۹ نفر بود؛ از جمله آقامیرزا حسن مستوفی وزیر، ماشالله پیشخدمت خاصه همایونی ناظر، محمودخان فراش‌خلوت همایونی نایب ناظر، آقامیرزا ابوالقاسم مستوفی، میرزا غلامحسینخان منشی باشی، معصومعلی بیگ فراشباشی، آقامحمد نایب، میرزا علی سررشته‌دار نظارتخانه به همراه شربتدار، آبدار، قهوه‌چی، فراش (ساکما، ۲۹۵/۷۳۳۴). از آنجایی که شام و ناهار تمامی اهالی اندرونی از سوی کارخانه مبارکه (آشپزخانه) تهیه می‌شد، عملجات هم به واسطه حضور در اندرونی از این امتیاز برخوردار بودند (ساکما، ۲۹۵/۷۷۲۶).

بخش‌های مختلف اندرونی توسط خواجه‌سرایان اداره می‌شد. این خواجه‌ها از سوی زنان اندرونی به ریاست بخش‌های مختلف اندونی گمارده می‌شدند (مستوفی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۳۸۶). از آنجایی که برات‌های نان جز اسامی عملجات اندرونی، اسامی بخش‌های مختلف اندرونی نیز ذیل دریافت‌کنندگان آمده است، می‌توان نتیجه گرفت که غالب عملجات اندرونی به صورت مستمر نان دریافت می‌کردند.

۲.۲.۴ عملجات کارخانه

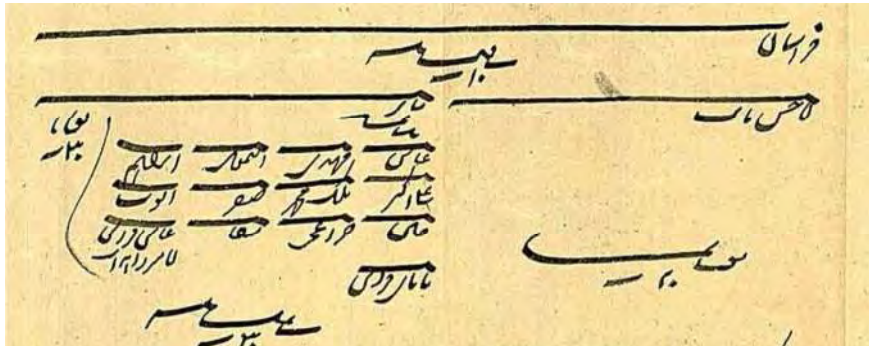
عملجات کارخانه دومین گروه گیرنده برات نان هستند. کارخانه مبارکه که در منابع تاریخی با عناوین دارالنظاره و نظارتخانه مبارکه نیز معرفی شده است، یکی از اداره‌های بیوتات سلطنتی بود که وظیفه تهیه غذا (صبحانه، ناهار، عصرانه و شام) برای شاه و درباریان را برعهده داشت (ساکما، ۲۹۵/۷۳۹۱). به گفته عبدالله مستوفی این اداره از مهم‌ترین تشکیلات بیوتات سلطنتی بود، چرا که افزون بر تدارک ناهار و شام شخص شاه، برای خانم‌های حرم نیز باید شام و ناهار و عصرانه تدارک می‌دید (مستوفی، ۱۳۸۴، ج ۱، صص ۴۰۲-۴۰۳). در اکثر برات‌ها عملجات کارخانه از جمله افرادی هستند که به صورت مستمر نان دریافت کرده‌اند. اطلاعات ما درباره کارکنان کارخانه مبارکه بسیار اندک است. این اطلاعات بیش‌تر در قالب اخباری از انتصابات رده‌های بالای اداره کارخانه یا نظارتخانه است. برای مثال، در سال ۱۲۷۳ قمری «میرزا محمد تقی مشرف دارالنظاره به نیابت نظارتخانه مبارکه مفتخر گردید» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ج ۲، ص ۱۲۷۷). ناظر یا خوانسالار لقب عمومی اشخاصی بود که ریاست کارخانه مبارکه را برعهده داشتند. ناظر از نزدیکان و محرمان شاه انتخاب می‌شد و همزمان ریاست ایل قاجار را نیز برعهده داشت. عضدالملک، ایلخانی ایل قاجار یکی از مهم‌ترین اشخاصی است که لقب خوانسالاری داشت. او همزمان منصب خازن مهر آثار را نیز برعهده داشت (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ج ۲، ص ۱۲۶۹). بعد از ناظر، شخصی با عنوان نایب ناظر مسئولیت اجرای کارها را برعهده داشت (نظام السلطنه مافی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۳۴۸). در کنار او یک سررشته‌دار و یک تحویلدار نیز به امور مالی اشتغال داشتند (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۴۲۵). طباخان و شاگردان آنها از دیگر اجزای کارخانه مبارکه بودند (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰، ج ۳، ص ۷۴۴). مانند دیگر اداره‌ها، کارخانه مبارکه تعدادی فراش انجام وظیفه می‌کردند (عین‌السلطنه، ۱۳۷۴، ج ۵، ص ۴۰۴۲). با توجه به اسامی عملجات کارخانه معرفی شده در برات نان می‌توان دریافت که این اشخاص از طباخان و شاگردان کارخانه بوده‌اند؛ چراکه چند نفر از آنها پیشوند استاد دارند که در دوره قاجار عموماً برای آشینان به کار می‌رفت.

۳.۲.۴ فراشان

فراشان از جمله افرادی هستند که حکومت قاجار برای آنها سهمیه نان در نظر گرفته و به صورت روزانه یا ماهانه به آنها نان داده است. اما فرشان چه کسانی بودند؟ فراش به معنای فرش کردن به افرادی گفته می‌شد که وظیفه فرش کردن و جاروبکشی عمارت‌های سلطنتی را برعهده داشتند. فراشان به صورت اختصاصی تحت نظر فراشخانه یکی از اداره‌های مهم بیوتات سلطنتی خدمت می‌کردند. به گفته عبدالله مستوفی: «فراش نماینده قهر سلطنت استبدادی بود که گذشته از سقط‌کاری خانگی مانند جاروب کردن و آبپاشی و چادر زدن، تمام اجرائیات دولتی از نامه‌رسانی و وصول مالیات گرفته تا اعدام، تماماً برعهده فراش‌ها محول بود». (مستوفی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۴۰۵). فراشان در سایر اداره‌های بیوتات سلطنتی نیز خدمت می‌کردند و حوزه خدمات آنها امور اجرایی بود. اینکه همه فراشان به صورت ماهانه نان دریافت می‌کردند براساس اسناد موجود قابل اثبات نیست. در برات‌های نان اسامی ۱۴ نفر از فراشان ذکر شده است که به صورت مستمر از حکومت نان دریافت کرده‌اند. از آنجایی که در تمامی برات‌ها، اسامی فراشان همراه با کارکنان اندرونی و کارخانه مبارکه آمده است، احتمالاً این افراد در اندرونی یا کارخانه مشغول به خدمت بوده‌اند. احتمال اینکه این فراشان به عنوان زیرمجموعه کارخانه مبارکه نان دریافت کرده باشند بیشتر است؛ چراکه در آن دوره ناصری در کارخانه مبارکه تعدادی فراش نیز انجام وظیفه می‌کرد (عین‌السلطنه، ۱۳۷۴، ج ۵، ص ۴۰۴۲). اسامی فراشانی که نان دریافت کرده‌اند بر اساس یکی از برات‌های نان:

فراشان: یک خروار و ۴۶ من و ۱۰ سیر

آقاحسن نایب [فراشان]: ۱۹ من و ۲۰ سیر - سایر [فراشان]: ۱۳ نفر: عباس، مهدی، اسمعیل، ابراهیم، علی اکبر، ملک محمد، صفر، ایوب، حسین، چراغچی، سقا، عباس فراش (آقامیرزا هدایت)، بابای فراش مقررراً ۹ من و ۳۰ سیر [مجموعاً] یک خروار و ۲۶ من و ۳۰ سیر.

اسامی فراشانی که نان دریافت کرده‌اند (ساکما، ساکما، ۲۱۰/۹۲۰۵).

۴.۲.۴ عملجات طویله

عملجات طویله نیز از جمله افرادی هستند که به صورت مستمر نان دولتی دریافت کرده‌اند. در تشکیلات بیوتات سلطنتی اداره‌ای به نام اصطبل خانۀ مبارکه وجود دارد که در منابع دوره قاجار با عناوینی چون اصطبل مبارکه، اصطبل همایونی و اصطبل خاصه نیز معرفی شده است. این بخش محل نگهداری اسب‌های شاه بود و وظیفه داشت اسب مورد نیاز شاه را برای سفر و شکار تهیه کند (ساکما، ۲۹۵/۷۳۸۸). به نظر نمی‌رسد منظور از طویله این بخش از تشکیلات بیوتات سلطنتی باشد. از آنجایی که در برات‌های نان عملجات طویله پس از کارخانۀ مبارکه آمده است، احتمالاً این طویله مختص اعضای کارخانۀ مبارکه باشد.

۳.۴ پرداخت‌کننده برات نان

پرداخت‌کننده وجه نقدی و جنسی در برات‌های دیوانی «عامل» نام دارد. با توجه به این‌که موضوع برات‌های دیوانی نان است، عامل نیز باید شخصی باشد که در این حوزه فعالیت دارد. عامل پرداخت نان در تمامی برات‌ها شخصی به نام «عبدالباقی خباز» است که پسوند نام او نشان می‌دهد شغل او نانوايي است. در منابع موجود اطلاعاتی درباره این شخص در دست نیست، اما شواهد نشان می‌دهد که نانی که برای توزیع میان کارکنان بیوتات سلطنتی تهیه می‌شد در کارخانۀ مبارکه پخته می‌شده است. برای مثال، در نامه‌ای به دربار قاجار یکی از نوادگان قائم‌مقام فراهانی درخواست کرده است به دلیلی وضع گرانی مملکت روزانه دو من نان از کارخانۀ مبارکه به کلفتان او اختصاص یابد.

(ساکما، ۲۹۵/۷۹۶۴). پخت نان به صورت اختصاصی در یکی از اداره‌های زیرمجموعه کارخانه مبارکه به نام چورکخانه انجام می‌گرفت. چورک واژه‌ای ترکی به معنی نان است و چورکچی وظیفه پخت نان را بر عهده داشته است. این اداره وظیفه تامین نان برای شاه و اهالی حرم را بر عهده داشت (اعتماد السلطنه، ۱۳۶۷، ج ۲، ص ۱۲۷۰). رئیس چورکچخانه، چورکچی باشی نام داشته است. از مهمترین اشخاصی که منصب چورکچی باشی را بر عهده داشت می‌توان آقامحمدحسن، چورکچی باشی ناصرالدین شاه را نام برد که به همراه چهار چورکچی دیگر اداره چورکخانه را بر عهده داشته است (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۳۸۶). میزان دقیق پخت نان در چورکخانه مشخص نیست. برخی اسناد هزینه مربوط به سال‌های ۱۲۵۳ تا ۱۲۶۰ قمری نشان می‌دهد در بیشتر روزها کارخانه روزانه بین یک تا ۲۰ من نان پخته است (ساکما، ۲۹۵/۸۰۳۵؛ ساکما، ۲۹۵/۷۴۷۷).

۵. نتیجه گیری

همان‌طور که دیدیم برات نان ساختاری شبیه به سایر برات‌های دیوانی دارد و با توجه به اجزای آن مثل «صدرحساب»، «تحت‌السیاق» و «عامل پرداخت» به راحتی می‌توان این برات منحصر به فرد را از بین دیگر اسناد مالی شناسایی کرد. همچنین، تحلیل محتوای این برات‌ها نشان داد که حکومت قاجار دست کم بین سال‌های ۱۲۶۷ تا ۱۲۶۸ قمری از برات نان برای تخصیص مستمر نان به برخی کارکنان خود استفاده کرده است. پیشتر پژوهش‌هایی در حوزه نان در دوره قاجار صورت گرفته است و بر اساس آنها، اطلاعاتی از دخالت دولت در قیمت‌گذاری و توزیع نان در سطح ایالات و ولایات ارائه شده است. اما برات‌های نان نشان می‌دهند که حکومت در مواردی مبادرت به پخت و توزیع نان میان کارکنان خود کرده است. بر اساس این برات‌ها عملیات اندرونی، عملیات کارخانه مبارکه، فراشان و عملیات طولیه از جمله افرادی بودند که نان دولتی دریافت کرده‌اند. اینکه تخصیص نان به کارکنان یک سنت ثابت در حکومت قاجار بوده یا نه را نمی‌توان با قطعیت تأیید یا رد کرد. نگارنده نیز به شواهدی که فرضیه رایج بودن این سنت دیوانی در طول دوره قاجار را نشان دهد دست نیافته است. آنچه مسلم است بر اساس بررسی برات‌های جیره، تسلیم و نان، در بازه زمانی ۱۲۵۴ تا ۱۲۶۸ قمری دست کم بخش‌هایی از کارکنان بیوتات سلطنتی از امتیاز دریافت نان دولتی به صورت روزانه و ماهانه بهره‌مند بوده‌اند. به نظر می‌رسد نزدیکی

به هرم قدرت یعنی کار در تشکیلات بیوتات سلطنتی به عنوان نزدیک‌ترین بخش به نظام سلطنت، عامل اصلی کسب این امتیاز برای اشخاص دریافت‌کننده نان بوده که عموماً از طبقه دون‌پایه دربار شاهی بوده‌اند.

پیوست‌ها

بازخوانی یک نمونه برات نان

نان ماهانه کارخانه و غیره، به تاریخ غره شهر جمیدی‌الاول الی ۲۹

۸ خروار و ۹۸ من و ۲۷ سیر مقررأ

دفعه: ۷ خروار و ۳۷ من و ۱۷ سیر

اندرون: ۳ خروار و ۴۵ من. طرف بزرگ، ۹۰ من / طرف کوچک، ۶۰ من / طرف مرحوم آقا، ۱ خروار و ۲۰ من / میرزا مهدی، ۷۵ من.

دفعه: ۱ خروار و ۲۱ من و ۱۵ سیر: آقاحسین ۱۴ من و ۵ سیر / آقا کوچک ۱۴ من و

۵ سیر / حاجی بابا ۱۴ من و ۵ سیر / میراب ۱۴ من و ۵ سیر / باغبان، ۱۴ من و ۵ سیر /

رجبعلی، ۱۴ من و ۵ سیر / محمدجعفر، ۱۴ من و ۵ سیر / حسین فراشخلوت، ۱۰ من /

اسمعیل حمامی، ۱۱ من و ۲۰ سیر

دفعه: ۸۶ من و ۲۲ سیر: باقر، ۹ من و ۱۷ سیر / صادق، ۹ من و ۱۷ سیر / چراغچی،

۹ من و ۱۷ سیر / سقا، ۹ من و ۱۷ سیر / آقا محمدحسن شیرازی، ۱۵ من / غلامعلی بیگ،

۱۵ من / ورثه ملا قربان، ۹ من و ۱۷ سیر / صغار یعقوب، ۹ من و ۱۷ سیر.

عمله کارخانه: ۴ نفر فی حسب المقطع: مشهدی جعفر، استاد علی، نقی، فرهاد،

۵۰ من.

عمله طویله: ۲ خروار و ۴۰ من و ۲۰ سیر: حسینعلی بیگ، ۱۸ من و ۳۴ سیر /

عباس بیگ، ۱۴ من و ۵ سیر، جلودار آقا میرزا هدایت، ۹ من و ۱۷ سیر / عبدالله، ۹ من و

۱۷ سیر / محمدعلی، ۹ من و ۱۷ سیر / حسین ترکمان، ۱۵ من / چاپکسوار، ۳ نفر فی ۱۰ من

[مجموعاً] ۳۰ من / مهتر دو نفر فی ۱۴ من و ۵ سیر [مجموعاً] ۲۸ من و ۱۰ سیر.

دفعه: جهت کارخانه: ۱ خروار و ۶۱ من و ۱۰ سیر

برات نان؛ سندی منحصر به فرد در اسناد مالی دوره قاجار (امین محمدی) ۲۳۹

دفعه: ۱ خروار و ۱۶ من: نهار ۳ من فی ۲۹ روزه [مجموعاً] ۸۷ من / شام ۱ من فی ۲۹ روزه [مجموعاً] ۲۹ من.

جیره خوار: ۴۵ من و ۱۰ سیر: میرزا حسین و میرزا حسن ۴ نفر فی ۲۸ سیر المقرر [یک ماهه] ۲۰ من و ۱۲ سیر / محمد بیگ دو نفر فی ۱۴ سیر المقرر [یک ماهه] ۱۰ من و ۶ سیر / آخوند و پسرش و سیدابوتراب، ۳ نفر فی ۲۱ سیر المقرر [یک ماهه] ۱۴ من و ۳۱ سیر.

سنه تنگوزئیل

مقدار هشت خروار و نود و هشت من و بیست و هفت سیر به وزن تبریز نان است.

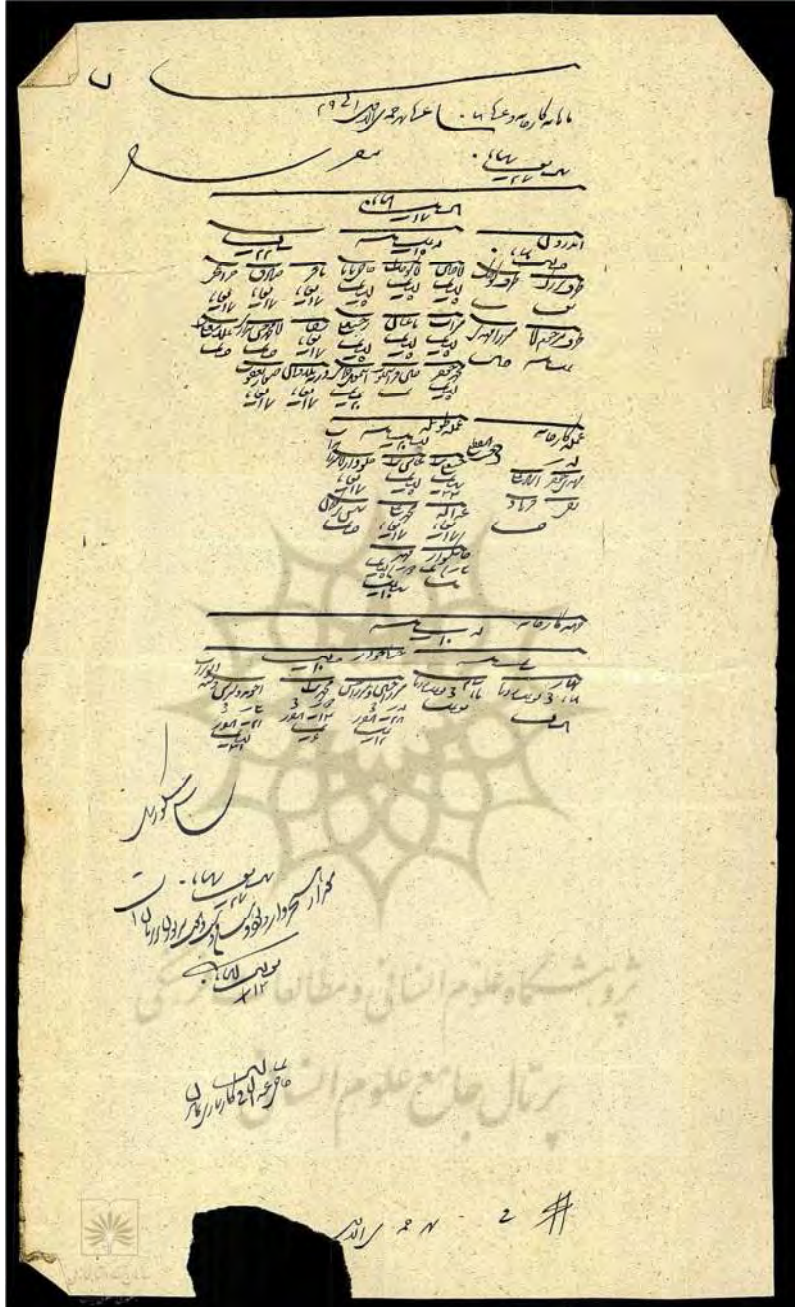
[سیاق]: ۸ خروار و ۹۸ من و ۲۷ سیر.

[نصف]: ۴ خروار و ۴۹ من و ۱۳ سیر.

عالیشان حاجی عبدالباقی کارسازی نماید

تحریراً فی شهر جمیدی الاول [۱۲۶۷ هجری قمری].

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

برات نان؛ سندی منحصربه‌فرد در اسناد مالی دوره قاجار (امین محمدی) ۲۴۱

پی‌نوشت‌ها

۱. نگاه کنید به: محمدی، امین و مرضیه ثمره‌حسینی (۱۳۹۴). بررسی اسناد برات و شبه برات، پیام بهارستان، سال ۸، شماره شماره ۲۶.
۲. داریوش رحمانیان و مهدی میرکیایی، فصلنامه تحقیقات تاریخ اجتماعی، دوره ۳، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۲، صص ۶۵-۹۷.
۳. هاجر صالحی و دیگران، فصلنامه تاریخ و تمدن اسلامی، دوره ۱۵، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۸، صص ۱۲۷-۱۵۰.
۴. محمد عباسی و دیگران، فصلنامه تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء، دوره ۲۹، شماره ۴۲، تابستان ۱۳۹۸، صص ۱۲۷-۱۴۸.
۵. نگاه کنید به: ویلم فلور، تاریخ نان در ایران، ترجمه صبا کار خیران، تهران: انتشارات ایرانشناسی، ۱۳۹۸.

کتاب‌نامه

- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما). اسناد شماره: ۲۱۰/۹۱۷۸؛ ۲۱۰/۹۱۸۸؛ ۲۱۰/۹۱۹۸؛ ۲۱۰/۹۲۰۵؛ ۲۳۲/۱۳۰۷؛ ۲۳۲/۱۵۵۱؛ ۲۳۲/۲۲۲۷؛ ۲۳۲/۲۲۲۸؛ ۲۳۲/۲۴۱۰؛ ۲۳۲/۲۴۲۷؛ ۲۹۵/۷۳۹۱؛ ۲۹۵/۷۳۸۸؛ ۲۹۵/۷۳۸۵؛ ۲۹۵/۷۳۳۴؛ ۲۹۵/۷۲۵۹؛ ۲۴۰/۱۰۷۶۱۳؛ ۲۴۰/۰۹۶۷۵۶؛ ۲۹۵/۷۷۲۶؛ ۲۹۵/۷۹۶۴؛ ۲۹۵/۸۰۷۴
- اعتمادالسلطنه، محمد حسن بن علی (۱۳۶۷). مرآت‌البلدان. تصحیح عبدالحسین نوایی و هاشم محدث، ۴ جلد، تهران: دانشگاه تهران.
- خاوری شیرازی، میرزا فضل‌الله (۱۳۸۰). تاریخ ذوالقرنین، تصحیح ناصر افشارفر، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- دیوان‌بیگی، میرزا حسین خان (۱۳۸۲). خاطرات دیوان‌بیگی، تصحیح ایرج افشار و محمدرسول دریاگشت، تهران: اساطیر.
- عین‌السلطنه، قهرمان‌میرزا (۱۳۷۴). روزنامه خاطرات، تصحیح مسعود سالور و ایرج افشار، ۱۰ جلد، تهران: نشر اساطیر.
- فروغ اصفهانی، محمد مهدی (۱۳۷۸). فروغستان، به کوشش ایرج افشار، تهران: مرکز نشر میراث مکتوب.
- فلور، ویلم (۱۳۹۸). تاریخ نان در ایران، ترجمه صبا کار خیران، تهران: انتشارات ایرانشناسی.

۲۴۲ پژوهش‌نامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، سال ۱۰، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

محبوبی اردکانی، حسین (۱۳۷۴). چهل سال تاریخ ایران، به تصحیح ایرج افشار، ج ۱، تهران: اساطیر.

مستوفی، عبدالله (۱۳۸۴). شرح زندگانی من (تاریخ اجتماعی دوران قاجار)، ۳ جلد، تهران: انتشارات زوار.

مصدق، محمد (۱۳۶۴). خاطرات و تالمت دکتر محمد مصدق. به کوشش ایرج افشار، تهران: محمدعلی علمی.

نظام‌السلطنه مافی، حسین قلی خان (۱۳۶۲). خاطرات و اسناد حسین‌قلی‌خان نظام‌السلطنه مافی، تصحیح معصومه مافی و منصوره اتحادیه و سیروس سعدونیان و حمید رام پیشه، ج ۳، (چ ۲)، تهران: نشر تاریخ ایران.

رحمانیان، داریوش و مهدی میرکیایی (۱۳۹۲). تأثیر بلواهای نان بر روابط حکومت و مردم در عصر ناصری، فصلنامه تحقیقات تاریخ اجتماعی، دوره ۳، شماره ۲، صص ۶۵-۹۷.

صالحی، هاجر و دیگران (۱۳۹۸). ریخت‌شناسی شورش‌های نان در عصر مظفری، فصلنامه تاریخ و تمدن اسلامی، دوره ۱۵، شماره ۲، صص ۱۲۷-۱۵۰.

عباسی، محمد و دیگران (۱۳۹۸). بررسی و تبیین عوامل موثر در شیوع قحطی و بحران نان در عصر مظفری، فصلنامه تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء، دوره ۲۹، شماره ۴۲، صص ۱۲۷-۱۴۸.

محمدی، امین و مرضیه ثمره‌حسینی (۱۳۹۴). بررسی اسناد برات و شبه برات، پیام بهارستان، سال ۸، شماره ۲۶.

شهشهانی حسینی اصفهانی، عبدالوهاب، بحرالخواهر فی علم الدفاتر، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، نسخه خطی شماره ۶۱۳۸۶.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی